

НА ГРЕБЕНІ ЗБІГАЮЧОГО ЧАСУ

«Стрімкості часу маємо дорівняти
стрімкістю його використання —
черпати, як із рвучкого, але не віч-
ного потоку»

(«Про короткочасність
життя» IX)¹

«*O tempora! O mores!*» — чи не найзвучніший голос, що сягнув наших часів із греко-римської давнини. Він не загубився у далині не тільки тому, що належить Цицеронові, чия латина — зразкова: у цьому патетичному оклику — часи, в яких усе діється, і людина, що своїми діями дає тим часам барву — то світлу, то темну; у добу, в якій випало жити чільному римському стоїку Сенеці, — аж надто темну. Людина — серед людей (*homo inter homines*), отже, в усталених, освячених давниною, стосунках між людьми — звичаях. Були то, у сиву давнину, прості, закорінені у сільський побут норми життя працюючого, невибагливого люду — «звичаї предків» (*mores maiorum*), неписана наука, яку передавали від покоління й до покоління, як в антич-

---

¹ Римська цифра тут і далі означає номер листа, діалога, наступна, арабська, у «Листах» — параграф. Прийняті скорочення: «Моральні листи до Луцілія» — Листи; «Про короткочасність життя» — Коротк.; «Про щасливе життя» — Щасл.; «Про спокій душі» — Спок.; «Про дозвілля» — Дозв.; «Про стійкість мудреця» — Стійк.

Купити книгу на сайті kniga.biz.ua >>>

них, так і в нас («Малих діток доглядала, / Звичаю навчала»). Та з плином часу, з розвитком міст ті звичаї, коли людина була у гармонії з природою, отже, й зі собою, залишилися в іншому, до якого вже немає вороття, часто ідеалізованому світі.

«Гріх — то відступство від природи, а поламана природа помщується» — голос сучасного теософа, співзвучний з голосом Сенеки, що фактично мислив уже категоріями раннього християнства. Помста, якої зазнала людина, зневаживши природу, — це втрата спокою, отже, щастя; втрата твердого ґрунту під ногами. У виразі «житейськеє море» за часів імператорського Риму — вже майже затирається його метафоричність: один із епітетів Рима — «бурливий», «каламутний» (*turbida Roma*). Вихопитись із тієї круговерті до кращого життя, загалом до *життя*, ступити на стежку до себе самого, отже, й до інших людей, вказати заблукалому дорогу — провідний заклик, озвучуваний в усіх філософських творах Сенеки.

Отож не загубився в давнині Ціцеронів оклик, загубилися — звичаї, добрі звичаї. На їхнє місце прийшли закони. Наче будівля без підґрунтя, без засад. Тому такі вони хисткі ті закони, такі непевні й мінливі. Закони, за яких (ще античні зауважили) крадії приватного майна ходять у кайданах, а суспільного — в золоті. Тож і нині, озираючи те дедалі бурхливіше море, не втримуємося від оклику, в якому, однак, уже й не згадуємо звичаїв («Такі часи настали!») — пороки стають звичаями. І саме Сенека, на цьому всі сходяться, був чи не найзавзятішим бичувальником пороків, у яких тонує тодішній Рим; бичувальником, який не щадив і самого себе: «...не вимагай, щоб я дорівняв найкращим, хіба — щоби став кращим од поганих; мені достатньо того, коли я щодня позбуватимусь бодай якоїсь своєї хиби й картатиму себе за свої пороки: я ще не прийшов до здоров'я, хтозна чи взагалі колись прийду» (Щасл., XVII).

Сенека, з його ж таки слів бачимо, — жива людина, а не бездоганний, незворушний мудрець, тож і його твори — не філософські абстракції (хоча всюди подивляємо гнучкість думки), а розлоге полотно, на якому постає життя в усіх можливих його виявах і барвах. Під стилосом вишколеного стиліста вирізьблюються людські постаті від імператора й до пересічної людини у

Купити книгу на сайті kniga.biz.ua >>>

найрізноманітніших життєвих ситуаціях. Бачимо не лише фізичний образ (чого вартий, скажімо, портрет Калігули в діалозі «Про стійкість мудреця»!), а й внутрішній світ людини: автор «Діалогів», вдаючись до тонкощів психологічного аналізу, провадить нас справжніми лабіринтами душі, зазирає у найпотаємніше. Та на які б відхилення (сценки з життя, історичні екскурси, філологічні рефлексії тощо) не дозволяв авторові жанр діалогу чи листа, він тут же, йдучи за Сократом, сам повертається, радить іншим повертатися до звичаїв — *ad mores*, тобто до питань, що стосуються безпосередньо морально-етичної філософії.

* * *

Звернення до морально-етичних проблем намітилось у Стародавній Греції задовго до тих часів, коли в Римі особливо популярними стали ідеї стоїчної філософії. Соціально-економічна і політична криза системи рабовласницьких полісів (кінець V — початок IV ст. до н. е.) призвела до ґрунтовної перебудови свідомості людини, її світосприймання. Найчутливішою до змін виявилася, звісно, філософська думка. Проблеми космологічного масштабу, пошуки першооснов буття, що були в центрі уваги іонійської натурфілософії (VII–VI ст. до н. е.), поступилися перед гуманістичною проблематикою. «Людина — міра всіх речей: існуючих, що вони існують, і неіснуючих, що вони не існують» — ці слова представника нового покоління мислителів Протагора (близько 481–411 рр. до н. е.) чи не найкраще виражають гуманістичну спрямованість філософії, що звернулась до таких наук, як політика, етика, логіка, мова. Популярним стає слово «софіст» (від грец. *sophistes* — мудрець). Це вже не колишній заглиблений у вивчення таємниць природи мислитель, а фахівець, що навчає інших мудрості й красномовства. З середовища софістів вийшов Сократ (469–399 рр. до н. е.), який, власне, й став творцем етики як філософської дисципліни, звівши, як згадувалось, усю філософію до звичаїв, тобто до обґрунтування моральних засад буття людини, її дій та поведінки. Найвище добро для людини, запорука її щастя —

Купити книгу на сайті kniga.biz.ua >>>

це, на думку Сократа, доброчесність, чеснота (грец. *arete*, лат. *virtus*), що її можна навчитися. Знання неодмінно набуває практичного характеру, адже мета людини, сенс її буття — досягнути щастя. Отже, особисте життя філософа, його вчинки додають чималі ваги вченню, яке він проголошує («Філософія вчить нас не промовляти, а діяти», — скаже Сенека: Листи, XX, 2). Сократ навіть своєю смертю (у цьому його наслідуватиме Сенека) якнайкраще довів єдність теоретичних засад із способом життя. Несхитна віра у можливість і потребу морального вдосконалення людини, прагнення самопізнання, що дає змогу людині «віднайти саму себе», бачення добра і доброчесності як особливого виду знання, без якого не обійтись на нелегкому шляху до вищого блага і справжнього щастя, — ось основні сократівські ідеї; їх знайдемо й у «Листах» та «Діалогах» Сенеки, який нерідко звертається до цього геніального мислителя, а також до найвидатнішого з-поміж його учнів — Платона (427–347 рр. до н. е.). Останній, збагативши етику низкою нових елементів (розмірковував, зокрема, про гармонію окремих частин душі, про любов і дружбу тощо) у своїй «Державі» відійшов від сократівського вчення, моральне й розумове вдосконалення зробивши привілеєм лише одного класу — правителів-філософів. Питань етики («Етика Нікомахова», «Велика етика» та ін.) не залишав поза увагою сучасник Платона, його учень, згодом учитель у знаній Платоновій Академії, а далі засновник власної філософської школи в Лікеї на передмісті Атен — Арістотель (384–322 рр. до н. е.). На відміну від свого вчителя, він не виводить Добро — «досконале, самодостатнє благо» — десь у за-світі, у сферу «ідей»: воно цілком реальне, досягне для людини, яка своїми осмисленими і наполегливими діями повинна його домагатися, іншими словами — бути ковалем своєї долі, свого щастя. Саме ця думка виявилась особливо плідною на ґрунті римського стоїцизму².

З добою еллінізму, після смерті Арістотеля, коли при владі став його учень — славнозвісний Александр Македонський,

² Про людину — ковала своєї долі — говорив римський державний діяч Аппій Клавдій Сліпий (IV–III ст. до н. е.).

поряд із Платоною Академією та Арістотелевим Лікеєм на переломі IV і III ст. до н. е. виникають нові філософські школи — епікурейська й стоїчна. На останню великий вплив мали кініки — сократична філософська школа, представники якої (найвидатніший — Діоген із Сінопа) добродетельність визнавали єдиним благом; усе інше (здоров'я, багатство, навіть свобода) — це, на їхнє переконання, речі, що не мають у собі ні блага, ані зла (*adiaphora* — *обоятні*); ними, отже, слід нехтувати, просто бути до них байдужим.

Греки, опинившись поза тісними межами колишнього полісу, розпорошені на величезних територіях елліністичного світу, мусли тепер покладатися лише на себе. Першорядного значення у філософії набуває питання стосунку людини до богів, до інших людей, до держави, до світу загалом. Тоді-то, серед тих самих кініків, зароджується новий світогляд, що став найхарактернішою рисою ідеології елліністичних держав, — «космополітизм» (грец. *kosmopolites* означає «громадянин світу», навіть космосу: «Там моя вітчизна», — відмовив зацікавлений природою небесних світил філософ Анаксагор, коли хтось дорікнув йому тим, що він занедбує суспільні справи). «Я не народжений для якогось одного закутка: весь світ — моя батьківщина», — стисло окреслить космополітичну позицію людини Сенека у своїх «Листах» (XXVIII, 5), хоча в них же наголосить на іншій думці: «Хто всюди є — той ніде не є». Водночас поширюється провідна у стоїків думка про рівність усіх людей, яких споріднює єдиний подих (*pneuma*) і той самий розум (*logos*), що ототожнюється з божеством; різнить їх лише незнання того, що є злом, а що — благом. Визначаються обов'язки людини щодо себе самої, щодо родичів, товаришів, батьківщини, людської спільноти загалом. Жити у злагоді з божественною і розумною, як уважали її стоїки, природою, достосовуватися до її законів — ось шлях до досягнення рівноваги, внутрішнього спокою, що у стоїків називається *apatheia*, в епікурейців — *ataraxia* (образ погідного, втихомиреного моря). Мета — досягнення щастя — була спільною для різних філософських шкіл, шляхи й методи — різні.

Купити книгу на сайті kniga.biz.ua >>>